

7. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
8. Український радянський енциклопедичний словник / За ред. А. В. Кудрицького: У 3 т. – К., 1986 – 1987.
9. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред. Л. І. Петрух та О. Павловського: У 2 т. – Львів, 1995. – Т. 1–2.

Volodymyr Oleksenko

New lexical units with the meaning of falsity in modern Ukrainian

The article analyzes the word-formation category of falsity in the view of its realization in the newly built lexical units with prefixoids «quasi-», «pseudo-» and «non-» denoting both chief, predicative and evaluation meaning, regardless the meaningful context of the derivating nouns.

Key words: the category of falseness, neolexeme, prefixoid, word-building type, formant.

Інна Беркешук

ЧИННИКИ СЛОВОТВОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ НАЗВ МЕТАЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій розвідці проаналізовано чинники словотворчої поведінки назв металів у сучасній українській літературній мові. З'ясовано, що на словотворчу спроможність назв металів впливають мовні та позамовні чинники. Деякі з них пов'язані з високою продуктивністю твірного, а окремі, навпаки, сповільнюють утворення дериватів.

Ключові слова: чинники, словотворча поведінка, назви металів, твірне слово, дериват.

Новим етапом у дослідженні сучасного українського словотвору є вивчення сукупностей дериватів, об'єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови, що зумовлено зміщенням уваги дослідників з дериваційного форманта на твірну основу (твірне слово) як на чинник типології. Цей підхід згодом дістав назву основоцентричного [3]. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їхню словотворчу здатність.

У сучасній українській мові функціонує група іменників, які позначають метали. Мовні та позамовні чинники, що впливають на дериваційний потенціал аналізованих лексем в українській мові ще не були предметом розгляду, тому ставимо за мету визначити та проаналізувати ці чинники. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їхні структурні й функціональні параметри, проаналізуємо основні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваної групи твірних.

Такими для назв металів є: лексична семантика; символічність значень; стилістична маркованість; синонімічність; структурна складність, похідність / непохідність; системне заміщення (надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват з іншим формантом, але з тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика назв металів є продуктивною щодо назв власне металів, назви сплавів є менш продуктивними. Найбільш повно дериваційний потенціал реалізують назви *алюміній* (*алюмінат, алюмель, алюмінід, алюмінон, алюмофосфат, алюмогель, алюмосилікати, алюмоферит, алюмінієвий, алюмоамонієвий, алюмокалієвий, алюмокобальтмолібденовий, алюмокремнієвий, алюмонатрієвий, алюмокельмолібденовий, алюмооксидний, алюмоплатиновий, алюмінієорганічний, алюмінотермічний, алюмінієвий, алюмініювати, алюмініувати*); *залізо*1 (*залізобетон, залізграфіт, залізопорфірін, залізоцемент, заліза (мн.), залізко (у 1 знач.), залізце, залізяка, залізний, залізоамонійний, залізовуглецевий, залізорудний, залізонікелевий, залізохромовий, залізоплавильний, залізопрокатний, залізоробний, залізовмісний, залізистий, залізний*); *золото*1 (*золотце, золотник¹, золототисячник, золотар, золотодобувач, золотошукач, золотопромисловець, золотий (у 1 знач.), золотоносний, золотосайний, золототканий, золотовмісний, золотий, золотити (у 1 знач.)*); *платина* (*платинат, платиніт, платиноїди, платиноз, платинотипія (спец.), платиновий, алюмоплатиновий, платинохлористоводневий, платиновмісний, платиновий, платиноподібний*);

*срібло*1 (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)); *сталь* (*сталініт*, *сталебетон*, *сталебар*, *сталеливарник*, *сталеблоразплавник*, *сталеблорозкатник*, *сталетопник*, *сталеливарня*, *сталетопня*, *сталебий*, *стальний*, *стальовий*, *сталебий*, *сталити*, *сталювати*); *хром*1 (*хромаль*, *хроман*, *хромати*, *хромель*, *хромен*, *хроміл*, *хроміт*, *ферохром*, *залізохромовий*, *хромовий*, *хромистий*, *хромовий*) та ін.

Символічність значення. Серед назв металів широко використовуються в українській символіці образи *золота* та *срібла*, що уособлюють щось цінне, красу, добробут, високу оцінку. Слово *золото* часто вживають як звертання до близької людини. Слова-образи *золото* та *срібло* нерідко складають один комплекс (*срібло-золото*). «Протиставлення понять-образів *золото* і *срібло* можливе в умовах визначення ступеня їх цінносних властивостей, більшої або меншої вартості, важливості, як правило, з наданням переваги дорожчому золоту. Пор. у прислів'ях: Слово – *срібло*, а мовчанка – *золото*; Гості першого дня – *золото*, другого – *срібло*, третього – мідь, хоч додому їдь» [5, с.182]. Продуктивність аналізованих твірних лексем, що мають символічні нашірвання, становить 14 похідних від твірного *золото* (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотоссяйний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)) та 22 деривати від твірного *срібло* (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)).

Стилістична маркованість. До семантичної структури аналізованої групи твірних, крім прямого лексичного значення, входять спеціальні, термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування аналізованих твірних здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей.

У назвах металів є продуктивними як деякі давні назви, так і сучасні. Засвідчено такі давні лексеми: *вісмут*, *гірчець*, *курчатовий*, *марганець*, *оливо* 1, *серебро*, *спиж*², *сребро*, *цина*. Словотворчо спроможними є *вісмут* – *вісмутат*, *вісмутид*, *вісмутил*, *вісмутит*, *вісмутководень*, *вісмутководень*, *вісмутівий*, *вісмуторганічний*, *вісмутівмісний*, *вісмутистий*, *вісмутівий*, *вісмутистий*, *марганець* – *марганцевий*, *оливо* 1 – *олив'яний*, *спиж*² – *спижевий*, *сребро* – *сребряний*, *цина* – *циновий*, *циновий*. Майже усі їх сучасні відповідники також є продуктивними: *бісмут* – *бісмутат*, *бісмутит*, *бісмутководень*, *бісмутівий*, *бісмутівий*, *магній* – *магнієвий*, *магнієорганічний*, *магнієвий*, *дубній* – 0 дериватів, *манган* – *манганівка*, *мангановий*; *свинець* 1 – *свинцевий*, *свинцеорганічний*, *свинцевмісний*, *свинцевистий*, *свинцюватий*, *свинцевий*, *свинцювати*; *срібло* – *срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.) – *сріберний* – *срібряний* – *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібно-кадмієвий*, *срібно-цинковий*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.); *бронза* 1 – *бронзовий* (у 1 знач.), *бронзовий*, *бронзувати*; *олово* – *олововодень*, *оловий*, *олов'яний*, *оловорганічний*, *олововмісний*, *олов'яний*, *олов'янистий*.

Продуктивність лексем на позначення металів пов'язана з тим, що і твірні, і деривати широко використовують у спеціальній (переважно хімічній) літературі. Інакше кажучи, у мові фахової літератури існує необхідність виникнення відповідних дериватів – термінів, що позначають різноманітні вироби з металів, сполуки металів і т.ін. Наприклад, *амальгама* – *амальгамація* (у 1, 2 знач.), *амальгамовий*, *амальгамний*, *амальгамувати* (у 2 знач.); *плюмбум* – *плюмбат*, *плюмбід*, *плюмбіт*, *плюмбовий*; *титан* – *титанат*, *титаніл*, *титаніт*, *титаномагнетит*, *титаносилікат*, *титаноцирконат*, *титанометрія*, *титановий*, *титаноорганічний*, *титановмісний*, *титанистий*, *титановий*, *титанистий*, *уран* 2 – *уранат*, *уранізм*, *ураніл*, *уранініт*, *трансурани*, *актиноуран*, *уранопластика*, *уранофобія*, *урановий*, *уран-графітовий*, *урановмісний*, *урановий*; *цирконій* – *циркон*, *цирконат*, *цирконіл*, *цирконієвий*, *цирконієвмісний*, *цирконистий*, *цирконовий*, *цирконистий*. Таким чином, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що фактор стилістичної маркованості словотворчо стимулює лексико-семантичну групу назв металів.

Синонімічність аналізованих твірних. На реалізацію дериваційного потенціалу впливає також наявність чи відсутність синонімів до твірних назв металів. Переважно в синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє та лексична одиниця синонімічного ряду, яка є домінантною, інші є малопродуктивними або взагалі не продукують похідних.

Серед назв металів трапляється чимало лексем, які перебувають у синонімічних відношеннях. Синонімічні ряди формуються із двох компонентів: *олово* (*олововодень*, *оловий*, *олов'яний*,

оловоорганічний, олововмісний, олов'янистий, олов'яний, олов'янистий), станум (0 дериватів); свинець (свинцевий, свинцеорганічний, свинцевмісний, свинцевистий, свинцюватий, свинцевий, свинцювати), п्लюмбум (плюмбат, плюмбід, плюмбіт, плюмбовий); сталь (сталініт, сталобетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, сталний, сталювий, сталевий, сталити, сталювати), криця (крицевий); латунь (латунний), мосяж (мосяжник, мосяжний, мосяжевий); магній (магнієвий, магнієорганічний, магнієвий), гірчець (0 дериватів) та ін. Переважно у синонімічних рядах словотворчо продуктивним є лише один член цього ряду, а інші синоніми інертними.

Структурна складність, похідність/ непохідність. Дослідження СП назв металів підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Серед складних аналізованих твірних лексем, зокрема *еквавольфрам* та ін., майже усі є словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр «похідності/ непохідності» аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення металів становлять ядро їхньої бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні твірні – периферію, пор.: *ртуть* – *ртутний*, *ртутити* але *еквавольфрам* – 0 дериватів та ін.

Системне заміщення. Серед іменників на позначення металів зустрічаються пари синонімічних заміників: *залізо* (*залізобетон*, *залізграфіт*, *залізопорфирін*, *залізоцемент*, *заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізце*, *залізьяка*, *залізний*, *залізоамонійний*, *залізовуглецевий*, *залізорудний*, *залізонікелевий*, *залізохромовий*, *залізоплавильний*, *залізопрокатний*, *залізробний*, *залізвмісний*, *залізистий*, *залізний*) – *ферум* (*ферованадій*, *феровольфрам*, *феросиліцій*, *ферохром*, *ферумовий*), *золото* (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотосайний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)) – *аурум* (0 дериватів), *мідь* (*мідьяк*, *мідник*, *мідяр*, *мідярня*, *мідний*, *мідеплавильний*, *мідноливарний*, *мідянистий*, *мідяний* (у 1 знач.)) – *купрум* (0 дериватів), *срібло* (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблолюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблолюбний*, *сріблоносний*, *сріблоплавильний*, *сріблотканий*, *срібносайний*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)) – *аргентум* (0 дериватів) та ін. У мовленні ми частіше послуговуємося такими назвами металів як *залізо*, *золото*, *мідь*, *срібло* та ін., що й впливає на високу продуктивність цих твірних. Назви *ферум*, *аурум*, *купрум*, *аргентум* є дериваційно неспроможними. Аналізований чинник також впливає на використання форм множини у назвах металів: «Обмеження на використання форм множини зумовлені головним чином не мовними, а екстралінгвістичними причинами (відсутність аналогічних форм або зайнятість форми іншим значенням)» [5, с.16].

Одним із важливих чинників, який визначає словотворчу поведінку аналізованих класів слів, є позамовний чинник, зокрема важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окресленої групи лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини метали (*залізо*, *золото*, *срібло* та ін.).

Важливими для мовців є, з одного боку, ті, які здавна використовують у господарстві (*залізо*, *сталь*), виконували й виконують функції грошей (*золото*, *срібло*) тощо, а з іншого боку, почали активно використовуватися в сучасній промисловості, з чим пов'язана поява нових виробів, сплавів тощо, які номінуються аналізованими дериватами. Саме тому *алюміній* утворює 22 деривати (*алюмінат*, *алюмель*, *алюмінід*, *алюмініон*, *алюмофосфат*, *алюмогель*, *алюмосилікати*, *алюмоферит*, *алюмінієвий*, *алюмоамонієвий*, *алюмокалієвий*, *алюмокобальтмолібденовий*, *алюмокремнієвий*, *алюмонатрієвий*, *алюмокельмолібденовий*, *алюмооксидний*, *алюмоплатиновий*, *алюмінієорганічний*, *алюмінотермічний*, *алюмінієвий*, *алюмініювати*, *алюмінувати*), *залізо*1 – 20 дериватів (*залізобетон*, *залізграфіт*, *залізопорфирін*, *залізоцемент*, *заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізце*, *залізьяка*, *залізний*, *залізоамонійний*, *залізовуглецевий*, *залізорудний*, *залізонікелевий*, *залізохромовий*, *залізоплавильний*, *залізопрокатний*, *залізробний*, *залізвмісний*, *залізистий*, *залізний*), *золото*1 – 14 дериватів (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотосайний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)), *платина* – 11 дериватів (*платинат*, *платиніт*, *платиноїди*, *платиноз*, *платинотипія* (спец.), *платиновий*, *алюмоплатиновий*, *платинохлористоводневий*, *платиновмісний*, *платиновий*, *платиноподібний*), *срібло*1 – 22 деривати (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблолюбець*, *срібний* (у 1, 3–7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*,

сріблоорганічний, сріблолюбний, сріблоносний, сріблоплавильний, сріблотканий, срібносяйний, срібловмісний, сріблистий, среб'яний, срібляний (у 1 знач.), сріблити (у 1 знач.), сталь – 15 дериватів (сталініт, сталебетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, стальний, стальовий, сталевий, сталити, сталювати), уран² – 12 дериватів (уранат, уранізм, ураніл, уранініт, трансурани, актиноуран, уранопластика, уранофобія, урановий, уран-графітовий, урановмісний, урановий) та ін.

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, метали – лантаніди тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *гірчець* (заст.), *станум* та ін. Таким чином, важливість назв металів у господарстві, побуті та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованої групи твірних. Тому при аналізі дериваційного потенціалу твірних різних класів слів, а, зокрема, назв варто звертати увагу на частотність вживання твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови [6] фіксує частотність вживання лексем тільки в художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками. Наприклад, показник частотності слова *сталь*¹ становить 9, а твірне продукує 15 дериватів (*сталініт, сталебетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, стальний, стальовий, сталевий, сталити, сталювати*).

Дослідження засвідчило, що є певні фактори, які пов'язані із високою продуктивністю твірних – назв металів (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання, стилістична маркованість). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, що позначено на низькому дериваційному потенціалі (неможливість сполучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми, надлишковість деривата). Відзначено також комплексний характер дії чинників. Наприклад, на нульову продуктивність твірного *гірчець* впливає не лише наявність синоніма *магній*, але й архаїчність самої лексеми *гірчець* (пор. також *олово – цина* та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З. О. Валюх – К. – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Великий тлумачний словник української мови [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
5. Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика та словозміна) / І. І. Погрібний: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац-ний пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2000. – 20 с.
6. Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 864с.; Т.2. – 856 с.

Inna Berkeshchuk

Factors of derivational conduct of metal nominations in the modern Ukrainian language

In the article the main factors of derivational conduct of metal nominations in the modern Ukrainian language are analyzed. It is specified that the derivational ability of instruments nominations are influenced by lingual and extra lingual factors. Some factors are characterized by a high productivity of formative elements, and some of them reduce the formation of derivatives.

Key words: factors, derivational conduct, metal nominations, formative, derivate.